

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Спеціальність 053 «Психологія»

Спеціалізація «Психолог ювенальної превенції»

**за темою
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ТА КУЛЬТУРА В ДОБУ
НОВІТНЬОГО ЧАСУ (1917-1991 РР.)**

Лекція 9
Українські землі в роки Другої світової війни та в повоєнний час.

м. Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 27.11.2023 № 10

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 15.11.2023 № 11

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 24.11.2023 № 10

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 14.11.2023 № 12)*

Розробник:

1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри європейських мов ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Україна в роки Другої світової війни.
2. Розвиток УРСР у 1945 – 1991 рр.
3. Українська культура у 2-й половині XX ст.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. [Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.](#)
3. [Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.](#)

Додаткова

1. Ваврух М., Гавалюк Р. Нариси з історії української культури. Архітектура, образотворче мистецтво, музика, театр кіно. К. : Світ, 2018.
2. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
3. Геоштор О. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
4. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
5. Лоза Ю. Історичний атлас України. К. : Українська Картографічна група, 2022..
6. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
7. Шейко В., Тишевська Л. Історія української культури. К. : Кондор, 2013.

Основні ресурси в Інтернеті

1. <http://historians.in.ua/>
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. <http://litopys.org.ua/>

Текст лекції

1. Україна в роки Другої світової війни

23 серпня 1939 р. міністри зовнішніх справ СРСР (В. Молотов) та нацистської Німеччини (Й. фон Ріббентрон) уклали **пакт про ненапад**, який був доповнено **таємними протоколами про розподіл сфер впливу у Східній Європі**. Підписання цього документу дозволило німцям розв'язати Другу світову війну, тоді як Радянський Союз отримав можливість приєднати західноукраїнські та західнобілоруські землі. Загалом **територія УРСР**

розширилася до 565 тис. кв. км, а її населення зросло майже на 9 млн. чол., досягнувши в середині 1941 р. 41,6 млн. Возз'єднання західноукраїнських земель об'єктивно відповідало одвічному прагненню народу до єдності, соборності. Але не можна забувати і того, що, ведучи політичний торг із Гітлером, Сталін насамперед дбав про подальше розширення своєї імперії, про створення «зони безпеки» на західних кордонах, а також прагнув якомога скоріше покласти край визвольному рухові населення Західної України.

У Галичині та Буковині за короткий термін – з кінця 1939 по середину 1941 р. – було *здійснено значні суспільні зрушення: запроваджено соціалістичні перетворення та радянську систему влади*. Українізувалася освітньо-культурна мережа, помітно поліпшилося медичне обслуговування. Сенсацією стало повсюдне запровадження національної мови, різке збільшення кількості українських шкіл з одночасним скороченням польських. Трудящі з *симпатією сприймали націоналізацію промислових, торговельних підприємств та банків*. Авторитет нової влади зріс і внаслідок конфіскації поміщицьких господарств. Землі польських панів перерозподілялися серед селян. Заходи радянзації включали в себе розподіл серед міської голоди житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців. Ці акції знаходили підтримку, нерідко досить активну, місцевого населення, що настраждалося від польської та румунської колонізації.

Разом з тим, *більшовицький режим* невдовзі розгорнув широким фронтом *наступ на демократичні традиції галичан*, щоб у мінімальний строк упровадити в Західній Україні ту систему, яка вже діяла в Наддніпрянщині. Головний удар спрямовувався проти політичної і культурної інфраструктури, створеної місцевою інтелігенцією за багато десятиріч у несприятливих умовах польського панування. Були заборонені всі українські партії, культурно-освітні організації, союзи, гуртки, греко-католицька церква, заклади «Просвіти», понад 80 різноманітних видань. Згортався дуже до того популярний кооперативний рух.

Керівництво СРСР смертельно *лякала сама можливість впливу національне налаштованої Галичини на Радянську Україну*. Ось чому влада з такою наполегливістю насаджувала тут відпрацьовану тоталітарно-комуністичну систему. Західноукраїнські області заповонило радянське чиновництво, яке привнесло з собою хвилю русифікації, ігнорування місцевих традицій і зневагу до національної культури. Особливо тяжким ударом по населенню стала *насильницька колективізація*, яка звелася до відбору тільки-но поділеної землі. Категорично негативно сприймалися *наступ радянської влади на церкву і релігію*.

Ці заходи зрештою зумовили *бойкот західними українцями радянської влади, свідомий спротив такій «радянській»*. У відповідь більшовики вдалися до широкомасштабних репресій, найпоширенішою формою яких стали депортації. З «буржуазними націоналістами» органи НКВС розправлялися прискореними темпами. Знищувалися або депортувалися на схід цілі соціальні верстви. Висилалися всі, хто «міг би» чинити опір новим порядкам. До Сибіру й Казахстану на примусові роботи без вироків суду відправлялися тисячі

«ворогів народу». Серед репресованих були колишні дрібні та середні власники, політичні діячі, священики, чиновники, офіцери, юристи, а також найрізноманітніші «націоналісти». Лише з *Галичини було депортовано близько 400 тис. українців*, 1,2 млн. поляків. Протягом 1939–1941 рр. майже *10% західних українців зазнали репресій*.

Через украї неорганізовані перевезення люди цілими сім'ями гинули в дорозі від голоду, спраги та хвороб. На півночі та в Сибіру доводилося організовувати поселення в тяжких кліматичних умовах, за колючим дротом. На плечі депортованих лягали суворі завдання індустриальних новобудов та освоєння нових територій. Висока смертність серед переселенців стала наслідком надзвичайно складних побутових умов та виснажливої фізичної праці в каторгі сталінських таборів.

Репресії проти населення ставали дедалі більш жорстокими та масовими. Довгоочікуване возз'єднання українських земель виявилось кривавим. Однак у краї була сила, що за будь-яких обставин залишалася непримиренною щодо комуністів, як прийшлих, так і місцевих, щодо радянської – *Організація українських націоналістів*. Вона чинила опір новій владі та її представникам, вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС обрушив на оунівців жорстокі репресії.

22 червня 1941 р. 190 німецьких дивізій перетнули кордони СРСР, тим самим розпочавши *радянсько-німецьку війну*. Наступ вели *три групи армій*: «Північ» (Прибалтика, Ленінград), «Центр» (Білорусь, Москва) та «Південь» (Україна, Кавказ). Запеклі бої точилися навколо Києва, Одеси, Харкова та інших міст України. Вже в перший період війни Україна зазнала великих жертв. В армію було мобілізовано понад 2 млн. українців. Незважаючи на героїчний опір німецьким військам, до грудня 1942 р. на радянсько-німецькому фронті в полон потрапило 3,8 млн. радянських військовослужбовців, тобто майже весь кадровий склад Червоної Армії на початок війни, з них 1,3 млн. українців. **22 липня 1942 р.** гітлерівці окупували *останній населений пункт УРСР – м. Свердловськ на Луганщині*.

Нацистський окупаційний режим здійснювався згідно плану «Ост». Він передбачав знищення та насильницьке виселення з України більшої частини місцевих жителів і поступове заселення її території колоністами з Німеччини. Знехтувавши інтересами корінного народу, Гітлер поділив окуповану Україну на *окремі адміністративні одиниці*. Закарпаття ще в 1939 р. окупувала Угорщина. *Рейхскомісаріат Україна*, створений 20 серпня 1941 р., займав більшу частину Лівобережжя і Правобережжя. *Галичина* увійшла до генерального губернаторства Польщі під назвою «*дистрикт Галіція*». Буковина разом із частиною Південно-Східної України (з Одесою включно) дісталася Румунії, котрою правив союзник Гітлера Антонеску, і стала складовою частиною провінції *Трансністрії*. У східних прифронтових областях уся повнота влади належала німецькій військовій адміністрації.

Рейхскомісаріат Україна (з центром у м. Рівне) очолив фанатичний расист

Е. Кох, якого німці називали за виняткову жорстокість «другим Сталіним». Кох ненавидів і зневажав українців як неповноцінних істот «нижчої раси». Управлінням краєм – організацією «нового порядку» – займалася розгалужена бюрократична система, в якій місцеве населення допускалося лише на найнижчі щаблі: поліцаїв чи сільських старостів.

З перших днів були налагоджені **поставки до Німеччини продовольства** і матеріальних цінностей. Вивозилося устаткування заводів і фабрик, яке не вдалося своєчасно евакуювати, рухомий склад залізниць, сировина і матеріали, зерно і худоба. Ешелонами відправлявся український чорнозем. Німці викопали й вивезли понад мільйон фруктових дерев. Спеціальний оперативний штаб відібрав і вилучив з музеїв понад 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичних реліквій, колекцій тощо. Серед них – низку нумізматичних колекцій світового значення, стародавні рукописи, колекції зброї часів Запорозької Січі. Окупанти не гребували бронзовими ручками від дверей київських палаців, мармуровим обличкуванням стін.

Населення України підлягало трудовій повинності. **2,4 млн. молодих людей («остарбайтери»)** були насильно вивезені на примусові роботи до Німеччини. На селі зберігалася колгоспна система («лігеншафти»): люди мушили працювати від світанку до смерку, порушення каралися смертю або позбавленням їжі.

Мешканців міст чекала ще гірша доля. Україна мала стати цілком аграрною територією, міста – вимерти. Тому Е. Кох заборонив медичне обслуговування і різко обмежив постачання продуктів харчування у міста. За роки окупації Київ утратив 60% мешканців, Харків – понад 30% і т. д.

За наполяганням Гітлера, наука і культура ізолювалися від українців. Фюрер стверджував: «Освіта дасть більш розвиненим з них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути згубними для наших інтересів». У тон йому генерал Йодль вважав, що навіть написи «Стережися поїзда!» зайві в Україні, бо вони дорожчі за життя 1–2 слов'ян, які можуть потрапити під потяг.

У Рейхскомісаріаті активно **діяли зондеркоманди**, котрі мали завдання **винищувати комуністів, євреїв і всіх, здатних до опору владі**. Так було спалено сотні «партизанських» сіл, часто разом з усіма їх мешканцями. **Жорстоке ставлення до євреїв та військовополонених** зумовило заснування **50 гетто та 180 великих концтаборів**. «Фабрики смерті» діяли у Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді. Люди в них вимирали від голоду, холоду та хвороб. За перші 3–4 місяці окупації були розстріляні 850 тис. євреїв, червоноармійців, комуністів (безумовно, злочинні дії фашистів не набули б таких масштабів, якби не сприяння окупантам частини населення, котре розчарувалося в радянському ладі, ототожнюючи його зі сталінськими злочинами).

Дещо м'якшим був режим у інших зонах окупації. Так, попри всі жорстокості, у Західній Україні фашисти дозволили збереження системи початкової, середньої і професійної освіти, діяльність окремих культурницьких осередків. Майже не існувало поліцейського терору в Трансністрії, де

румунські власті, хоч і заборонили прояви національного руху, до жорстоких каральних акцій не вдавалися. Ситуація в прифронтових районах зумовлювалась перебігом бойових подій і відзначалася так само жорстоким ставленням німців до українців, як і в рейхскомісаріаті.

Надзвичайно жорстока окупаційна політика гітлерівців створила передумови для *розгортання потужного руху опору*. В Україні *рух опору* мав кілька течій – *комуністичну* і *некомуністичну*.

Комуністична партія організувала: а) підпільні антифашистські організації в містах і на селах та б) широко розгалужену партизанську мережу у лісовій місцевості. Партизанські загони та з'єднання часто змінювали своє місцеперебування, маючи постійні бази дислокації в лісних масивах Брянщини та Білорусії. Улітку 1942 р. в Москві було створено Центральний штаб партизанського руху і підпорядкований йому Український штаб. Партизанські загони діяли у прифронтовій зоні, здійснювали глибокі рейди в тил ворога, виконували терористичні акти проти окупантів та їх окремих функціонерів, провадили диверсії на військових та економічних об'єктах, вели рейкову війну. Німці вимушені були виділити 50 тис. солдатів для боротьби з партизанами.

За наказом командування радянські партизани проникли на територію Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини і діяли там разом з місцевими партизанами. Найвідомішими в Україні були загони та партизанські з'єднання Ковпака і Руднева, Федорова, Сабурова, загін «особливого призначення» Медведєва, який отаборився під Рівне і забезпечував діяльність радянського розвідника М.Кузнєцова, який боровся, як проти німців, так і проти ОУН, тощо.

Бойові дії проти фашистів провадила і **Українська Повстанська Армія**, головним чином на Волині та в Карпатах, де користувалася широкою підтримкою місцевих жителів. Крім того, ОУН надсилала «похідні» бойові групи і у Східну Україну (до 3 тис. чол.). Але тут вони не знаходили підтримки населення і ставали легкою здобиччю гестапо та радянських підпільників.

УПА мала різні *джерела формування* («Поліська Січ» отамана Бульби-Боровця, що виникла восени 1941 р., збройні загони ОУН(м) та ін.). З весни 1943 р. ОУН(б) проводить силове об'єднання різних збройних націоналістичних загонів, внаслідок чого наприкінці 1943 р. була утворена єдина УПА під командуванням генерала Тараса Чупринки (Роман Шухевич), яка на початок 1944 р. нараховувала до 40 тис. бійців. Чисельність УПА зростала в міру наближення до Західної України Радянської Армії, якій націоналісти планували завдати головного удару. Рух Опору в тилу нацистів наближував звільнення України та загальний крах Третього Рейху.

Контрнаступ Червоної армії *під Сталінградом* (19 листопада 1942 – 2 лютого 1943 р.) став не тільки *початком корінного перелому у Другій світовій війні*, але й дозволив перейти до визволення України. *18 грудня 1942 р.* було звільнено *перший населений пункт УРСР – с. Півнівку* на Луганщині (тоді Ворошиловградщині). Протягом зимової кампанії 1942 – 1943 рр. була звільнена значна частина Луганської, Донецької та Харківської областей.

Нищівний розгром нацистських військ під Курськом відкрив можливість для звільнення усієї України. У вересні 1943 р. розпочалася грандіозна битва за Дніпро, яка закінчилася 6 листопада 1943 р. звільненням Києва.

У січні–лютому 1944 р. внаслідок успішно проведеної Корсунь-Шевченківської операції було оточено та розбито 10 дивізій німецьких військ, усього 80 тис. чол., з яких 55 тисяч були знищені, 18 тис. потрапили у полон. Ця битва отримала назву „другого Сталінграду” (там була оточена 330-тисячна армія противника). Чергова перемога прискорила подальше звільнення української території.

10 квітня була звільнена Одеса, у травні - Крим, у липні-серпні –Західна Україна. 14 жовтня 1944 р. було звільнено територію всієї України за станом на початок війни. 27 жовтня звільнено Ужгород, головне місто Закарпатської України, яка офіційно була приєднана до України вже після війни. **28 жовтня 1944 р.** стало днем **остаточного визволення України** від нацистських загарбників.

2. Розвиток УРСР у 1945 – 1991 рр.

Україні належить **визначний внесок у перемогу** над країнами-агресорами. Її **загальні втрати** становили **9 млн. чоловік**, з них 2,5 млн. – військові та 6,5 млн. – цивільні. У відсотковому відношенні до загальної кількості населення, більше України втратили тільки Польща і Білорусь.

У роки війни було **повністю зруйновано 714 міст і містечок, 28 тис. сіл, 16 тис. промислових об'єктів**. Стан занепаду переживало сільське господарство, зникло понад 28 тис. радгоспів і колгоспів. Матеріальні збитки республіки склали 286 млрд. карбованців (42% від загальносоюзних втрат).

Внесок українського народу у перемогу, змусив *Москву піти на формальне розширення прав України*. У березні 1944 р., з дозволу Кремля, виник **Наркомат закордонних справ УРСР** на чолі з Д. Мануїльським. Було створено окреме **міністерство оборони республіки**, яке очолив С. Ковпак. З **жовтня 1945 р. УРСР стає членом Організації об'єднаних націй (ООН)**, а з 1954 р. – членом **ЮНЕСКО** – авторитетної міжнародної організації ООН з питань освіти, науки і культури.

Втім, повернення радянської влади викликало і **нову хвилю репресій**. В післявоєнний період від сталінських репресій найбільше постраждали жителі західноукраїнських земель, яких звинувачували у співробітництві з німцями, належності до ОУН (Організація українських націоналістів) та УПА (Українська повстанська армія). В Західній Україні було поновлено проведення колективізації сільського господарства, перші кроки якої були зроблені ще до війни. Була **заборонена та розігнана українська греко-католицька церква** (1946 р.). Цілі **народи**, як то **кримські татари**, безпідставно звинувачувалися у колабораціонізмі та піддавалися насильницьким депортаціям.

Сталін вважав українців найбільш «зіпсованими» буржуазною ідеологією в роки окупації. Тому прояви національної свідомості, критичний підхід до

будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих пропагандистських стереотипів – усе це кваліфікувалося, як **український буржуазний націоналізм, космополітизм, антирадянська діяльність** і, як наслідок, вело до морального чи фізичного знищення діячів культури. **Погром місцевої інтелігенції** та керівних кадрів мав на меті зміцнити позиції сталінізму в республіці.

Наслідком війни стало **об'єднання більшості українських земель в межах однієї держави**. У вересні 1944 р. між Польщею та УРСР було підписано угоду про обмін деякими прикордонними територіями. У травні 1945 р. уряд Чехословаччини погодився на **перехід Закарпаття до складу УРСР**. У лютому 1947 р., Румунія визнала **правомірність знаходження у складі УРСР Північної Буковини, Хотинщини та Ізмаїльщини**.

Вигнання німців за межі республіки не принесло **в Західну Україну** миру. Якщо індустріалізація регіону здійснювалася в обмежених масштабах, то примусова суцільна колективізація землі і майна місцевого селянства була проведена у стислі строки, в основному за 1948–1949 рр. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднали 98% селянських господарств. Потім за кілька місяців власті провели примусове укрупнення колгоспів. До кінця 1950 р. їх залишилося не більше 800.

Методи **колективізації** західноукраїнського селянства були такими ж брутальними й безжалісними, як і ті, що застосовувалися у східних областях у 30-ті рр. Основними засобами виступали примус, «розкуркулення», депортації. Не дивно, що **селяни чинили відчайдушний опір**. Намагаючись протистояти державі, яка відбирала власність і перетворювала селян у найману робочу силу, найрішучіші відправлялись у ліси.

Через очолювані Степаном Бандерою партизанські загони ОУН–УПА пройшли сотні тисяч чоловік. **Навесні 1945 р.**, за даними органів держбезпеки УРСР, **загальна чисельність ОУН–УПА становила 90 тис. осіб**. Гаслом боротьби було: «За самостійну Україну без більшовиків і москалів».

До 1946 р. включно ОУН–УПА намагалася утримувати під своїм контролем великі території, вести бої значними силами із застосуванням мінометів та артилерії. У багатьох селах нелегально діяли національно-державні структури ОУН (станичні, кущові, районні, надрайонні, окружні, обласні й крайові проводи), підтримувані загонами УПА, тобто фактично існувало двовладдя (підпілля й ради).

Найуживанішими тактичними прийомами УПА були: несподівані напади на противника, як правило, із засідки, наскоки на адміністративні центри, нищення комунікацій, диверсії, замахы на представників партійно-радянського апарату, пропаганда ідей ОУН поширенням листівок, гасел, вивішуванням національних прапорів тощо. Використовуючи терор проти партійно-радянських керівників, правоохоронних органів, командного складу радянської армії, ОУН–УПА прагнула показати свою силу і вселити страх у населення розплатою за підтримку радянської влади.

Сталін кинув проти оунівців армійські формування, але швидко придушити опір не вдалося. Збройні удари (понад 9200 оточувально-

винищувальних операцій) чергувалися з пропозиціями амністії. Постійні облави, блокади цілих районів призводили до того, що загони УПА зазнавали значних втрат.

Курс ОУН–УПА на масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся західноукраїнській людині. Він дав підстави потужній і злагодженій машині беріївських каральних органів на повну силу розгорнути свої безмежні можливості, безпідставно поширивши дії проти ОУН–УПА на значну частину населення. У східні райони СРСР було депортовано **більше 203 тис.** так званих співучасників і посібників угруповань ОУН–УПА. Про масштаби протистояння в західноукраїнських областях свідчить хоча б той факт, що кожен другий в'язень радянського ГУЛАГу другої половини 40-х рр. був українцем.

З 1947 р. головне командування УПА змінило тактику збройної боротьби. Бойові дії вели лише дрібні загони партизанськими методами. **5 березня 1950 р. загинув командувач УПА Р. Шухевич.** Ця втрата теж відчутно послабила армію. Однак опір УПА поступово згас тільки у середині 1950-х рр.

Трагічною подією в житті західних українців стала так звана **операція «Вісла»**. Виконуючи польсько-українське рішення 1944 р. про взаємну репатріацію населення, на 1 січня 1945 р. в Україну виїхало менше 40 тис. осіб. Це були переважно члени КПЗУ, «москвофіли», а також люди, вимушені жити у знищених війною селах. Однак більшість українців Закерзоння не мали такого наміру. Тоді польська влада, підтримана Москвою, почала «переконувати» їх виїздити. В хід пішло все – від пропаганди й загроз до підпалів, грабунку і вбивств. Активну участь у спротиві насильницькій депортації взяли формування Української повстанської армії. Бої в польських Карпатах не вщухали кілька років.

На початок серпня 1946 р., коли офіційно оголошувалось закінчення «добровільної репатріації», на територію УРСР переселилося понад 480 тис. осіб. У березні 1947 р. польська комуністична влада вирішила виселити всіх українців, що мешкали у Південно-Східній Польщі (Люблінське, Ряшівське та Краківське воєводства). Горезвісна операція «Вісла» розпочалася 28 квітня о 4-й годині ночі. В результаті дій 6 польських дивізій, об'єднаних в оперативну групу, та військ держбезпеки 140575 українців було депортовано, 2274 заарештовано, 655 вбито, 1466 вояків ОУН–УПА взято в полон. 3873 особи потрапили до концтаборів. У 1947 р. до смертної кари були засуджені 372 українці (всього в 1944–1956 рр. – 573). Ця акція не лише підірвала базу ОУН–УПА на Закерзонні. Вона вкрай важко відбилася на соціально-економічному і політико-правовому становищі українців, котрі залишилися в Польщі.

Смерть Й. Сталіна у березні 1953 р. загострила боротьбу за владу в партійній верхівці, в результаті якої *ЦК КПРС очолив М. Хрущов*, який ініціював ряд *ліберальних реформ* в управлінні державою і почав **політику десталінізації**. В 1956 р. на XX з'їзді КПРС обговорювалося питання про **«культ особи»** Й.Сталіна і прийнято низку половинчастих заходів з десталінізації суспільства. Засудження культу особи і масових репресій, хоча і носило непослідовний, обмежений характер, все ж сколихнуло суспільство,

започаткувавши процес затяжної кризи радянської політичної системи. Представники української інтелігенції у зв'язку з цим піднімають питання про відродження української мови, літератури, культури, реабілітацію багатьох репресованих українських політиків, інтелігентів, робітників та селян. Різнобічні зміни в житті радянського суспільства, пов'язані з перебуванням при владі М. Хрущова отримали назву *«відлиги»*.

Ще вересневий, 1953 р., пленум ЦК КПРС з ініціативи М. Хрущова *звернув увагу на катастрофічний стан сільського господарства*. На той час Україна виступала одним з основних виробників сільгосппродукції, проте село залишалося напівзруйнованим, а колгоспники – безправними. Ситуація вимагала термінових змін. Деградацію продуктивних сил села спробували зупинити шляхом деяких послаблень, особливо у податковій політиці та ціноутворенні. Пом'якшення системи узаконеного грабунку колгоспів і радгоспів, що стала просто нестерпною в останні роки життя Сталіна, знайшло позитивний відгук у селянства. Разом з цим значні зусилля спрямовувалися на нарощування кількісних факторів, зокрема розширення територій під зернові культури. Підвищенню ж продуктивності праці та врожайності увага майже не приділялася.

Піднесення виробництва у сільському господарстві, збільшення обсягу сільгосппродукції **тривало 5 років**, доки держава вкладала в галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. майже на 20%, цукрових буряків – удвічі, виробництво м'яса – більш як у 2 рази, молока – втричі. Однак після ліквідації у 1958 р. МТС і обов'язкового викупу колгоспами їхньої техніки становище змінилося. Слабка колгоспна економіка не витримала величезних витрат на викуп, придбання і експлуатацію техніки. А держава-монополіст продовжила розв'язувати нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуванням шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорми при заморожуванні цін на сільськогосподарську продукцію.

Втім попередні успіхи встигли «окрилити» партійне керівництво, і на семирічку (1959–1965) запланували необґрунтовані, нереальні темпи зростання. Закономірно, що вони були зірвані: екстенсивні методи господарювання дедалі більше виявляли свою неспроможність та безперспективність.

Вважаючи себе знавцем сільського господарства, Хрущов робив спроби підвищити віддачу від нього різними методами. Масово запроваджувались використовувані на Заході технології і культури, зокрема *небачено збільшилися посівні площі під кукурудзу*. Поміж організаційних заходів, які насправді тільки підривали економіку сільгосппідприємств, застосовувались **укрупнення колгоспів**, перетворення їх у радгоспи, **ліквідація «неперспективних» сіл** тощо. Відшукувались додаткові резерви збільшення продуктивності сільського господарства: розорювались цілинні землі, ліквідовувалась травопільна система. Знову повернулися до сталінських обмежень присадибного господарства колгоспників, щоб воно не «заважало» тим працювати у громадському виробництві (проте від останнього обсяг продукції, що надходила у ринкову торгівлю, зменшився, в результаті зросли ціни і

постраждали інтереси міських споживачів).

Здійснювані заходи не могли дати ефекту у вмонтованих в командну систему колгоспах. Сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: *почалися труднощі з постачанням населенню хліба*. Довелося витратити валюту для його закупівлі за кордоном. *Країна потрапила у залежність від імпорту хліба*, з якої вже не змогла вирватися.

Під час освоєння цілих земель Казахстану та Сибіру Україна втратила близько **80 тис. молодих спеціалістів**, які за комсомольськими путівками переїхали туди. Значний удар по сільському господарству УРСР нанесли й безповоротна відправка на цілину десятків тисяч тракторів, автомобілів, комбайнів, іншої техніки. Саме ж освоєння цілих земель бажаних результатів не дало.

Першою важливою реформою «великого десятиріччя» була *заміна галузевого управління промисловістю територіальним*. У лютому 1957 р. було визнано за необхідне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства – **раднаргоспи**. В Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, очолених раднаргоспами. Реформатори були переконані у тому, що неефективність промисловості, її несприйнятливність до науково-технічного прогресу відпадуть, якщо централізоване керівництво замінити місцевим.

З 1957 р. в СРСР провадилася чергова *антирелігійна акція*, яка значною мірою стосувалася й України. Внаслідок цієї акції в 1961 р. було ліквідовано майже половину всіх церков, монастирів, семінарій, які ще збереглися після погромів 30-х років. Реформа освіти 1958 р. одним зі своїх завдань мала посилення русифікації школи і всієї України. В 60-х роках в обласних центрах та Києві українські школи становили 28%, російські – 72%; в інших містах відповідно 16 і 84 %.

В результаті зміни партійного і державного керівництва, що відбулася у жовтні **1964 р.** на чолі Радянської держави став **Л. Брежнєв**. Роки його правління, за винятком перших п'яти років перебування при владі, характеризувалися *уповільненням темпів економічного розвитку країни, стагнацією в багатьох сферах суспільного життя, зростанням корупції та тіньової економіки*. Все це стало свідченням *глибокої кризи радянської моделі розвитку*.

В Україні з 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії був **Петро Шелест** (1963 – 1972), який при всій своїй відданості ідеям марксизму-ленінізму, не боявся захищати інтереси України в економіці та культурі і намагався проголосити власну точку зору на деякі проблеми. В 1970 р. він видав книгу «Україна наша радянська», в якій сміливо, як на той час, відстоював історичну автономію України, прогресивну роль українського козацтва, проголошував необхідність берегти як найдорожчий скарб українську мову. За підтримку українських письменників, захист української мови та культури, боротьбу проти русифікації республіки він був звільнений

Брежнєвим з посади.

Першим секретарем компартії України стала близька до Брежнєва людина **Володимир Щербицький** (1972 - 1989), який вів послідовну політику *деукраїнізації* України. На відміну від Шелеста, який за визначенням політологів був ортодоксом з «національними комплексами», Щербицький був ортодоксом без «комплексів». Починаючи з 1972 р., коли святкувалося 50-річчя заснування СРСР, *русифікація* охопила всі галузі культури, література, мистецтво все більше деградувало. Проте, і в цей час крізь перепони та заборони пробивалися паростки справжньої художньої творчості, з'являлися талановиті книжки, кінофільми, живописні твори тощо.

70-ті роки були часом зародження кризи соціалістичної системи в СРСР, яка чітко проявилася на початку 80-х років. Активізувався дисидентський рух. Важливим етапом захисту прав людини та національних прав України було утворення в 1976 р. *Української Гельсінської Групи*, яка ставила за мету ознайомлення українського суспільства з Декларацією прав людини, прийнятою ООН ще у 1948 р. Члени групи збирали докази порушення владою прав громадян України, в тому числі національних прав, русифікації українського населення, встановлювали контакти з іноземними країнами, добивалися акредитації в Україні представників іноземної преси, вільного обміну інформацією та ідеями.

На початку 80-х рр. **криза** в СРСР охопила всі сфери життя. Економіка не могла забезпечити потреб країни. Зниження цін на нафту та газ на міжнародному ринку, війна СРСР в Афганістані сприяли подальшому загостренню кризових явищ. В суспільстві душилися будь які спроби виявлення незалежної суспільної думки. В державі розквітала корупція і бюрократизм.

Наступником Брежнєва став тяжко хворий **Ю. Андропов** (листопад 1982 – лютий 1984 р.), який з 1967 р. очолював КДБ СРСР. Він знав про кризу режиму більше, ніж інші, але *намагався утримати стабільність системи суто адміністративними заходами – зміцненням трудової дисципліни, порядку, організованості*. Намагання у такий спосіб поліпшити становище в державі могли тільки на деякий час законсервувати розпад системи, але не врятувати її.

Після смерті Андропова його змінив на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР тяжко хворий, малоосвічений, інтелектуально обмежений канцелярист **К. Черненко**, який виявив абсолютну нездатність до реформ.

Критична ситуація примусила нового Генерального секретаря ЦК КПРС **Михайла Горбачова** у квітні 1985 р. заявити про докорінну зміну економічного, соціального та зовнішнього курсу країни. Було взято орієнтацію на перебудову, демократизацію, гласність. *Перебудова* була спробою мирного переходу від тоталітарного до цивілізованого суспільства. Але експериментування нової політики не принесли істотних змін.

Фатальні наслідки для населення та економіки України мала технічна *катастрофа* на Чорнобильській атомній електростанції (26 квітня 1986 р.).

Мільйони людей в різних куточках України відчули згубний вплив радіації.

В другій половині 80-х рр. національно-визвольний рух в Україні продовжував наростати. З 1987 р. починаються деякі послаблення в репресивній системі. Під тиском світових демократичних сил радянська влада починає звільняти дисидентів з-під арешту та заслання, хоча цей процес було розтягнуто до 1989 р. Українські політв'язні після виходу на волю активно включаються у політичну боротьбу.

З 1988 р. Українська Гельсінська Група була перетворена в **Український Гельсінський Союз**, який очолили Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь. З цього часу в Україні виникає багато організацій і груп з різними політичними спрямуваннями та програмами культурного відродження: антисталінське товариство "Меморіал", Союз незалежної української молоді (СНУМ), Християнсько-Демократичний Фронт та ін.

В 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України та активних учасників Українського Гельсінського Союзу було створено **Народний Рух України** (НРУ), який виступив на захист української мови, культури і висунув свою програму економічного та політичного розвитку України.

Відроджується **Українська Автокефальна Православна церква** і **Українська греко-католицька церква**, підпорядкована Ватикану. Життя України політизується. З'являється велика кількість незалежних періодичних видань, відроджується національна символіка України. Вибори 1990 р. до Верховної Ради УРСР завершилися тим, що четверту частину депутатських мандатів отримав Демократичний блок. З Конституції було усунено статті про керівну та організуючу роль комуністичної партії. Відновлюється багатопартійна система в Україні, як і в інших республіках, знищена на руїнах Російської імперії ще у 1918 р.

Підштовхувані масами парламенти радянських союзних республік один за одним проголошували декларації про державний суверенітет з метою більш широкої реалізації національних інтересів.

Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Цим документом проголошувалися верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати виключно Верховна Рада УРСР. Територія України в існуючих кордонах оголошувалася недоторканою.

УРСР мала самостійно формувати державний бюджет, а при необхідності – запровадити власну грошову одиницю. Передбачалося створення власних митної й податкової систем. Вказувалося право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. При цьому Україна повинна була стати нейтральною, позаблоковою та неядерною державною. Держава, згідно з Декларацією, мала забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

У X розділі, він мав назву «Міжнародні відносини», наголошувалося, що

зовнішня політика України є демократичною і миролюбною. Декларація визначала основні напрями та пріоритети зовнішньої політики УРСР. Спираючись на цей документ, республіка активізувала свою зовнішньополітичну присутність. Особливо це торкнулося розбудови двосторонніх дипломатичних відносин, розширення участі українських дипломатів у міжнародних організаціях.

3. Українська культура 2-ї половини ХХ ст.

Друга половина ХХ ст. в українській культурі характеризується як складний, насичений і неоднозначний період. На перше повоєнне десятиліття прийшовся **розквіт соціалістичного реалізму**. Ідеологічний фактор був домінуючим у культурі, а митці були змушені у межах єдиного творчого методу.

В роки Великої Вітчизняної війни не припинялося культурне життя. Радянська влада зрозуміла, що війну з іноземними загарбниками не можна вести не спираючись на патріотичні, національні почуття народу. Починають друкуватися статті істориків та письменників, присвячені героїчним сторінкам минулого, передусім боротьбі з іноземними поневолювачами. Висвітлюються події, де активними учасниками були Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький. З'являються високохудожні і високопатріотичні віршовані твори, де з великою силою показана любов до Вітчизни (Максим Рильський «Слово про рідну матір»; Павло Тичина «Голос матері»; Володимир Сосюра «Любіть Україну»). Вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», написаний у 1944 р. був і є одним з найкращих на цю тематику:

*«Любіть Україну, як сонце любіть,
Як вітер, і трави, і води,
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди!..
Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.»*

У радянському тилу українська науково-технічна інтелігенція брала активну участь в налагодженні роботи заводів і фабрик, випуску зброї. Співробітники інституту електрозварювання, очолюваного академіком АН УРСР Є.О.Патоном, впровадили нові методи електрозварювання у виробництво танків та авіабомб. Під керівництвом академіка О.О.Богомольця в Уфі були створені ефективні препарати для лікування поранених бійців.

Величезних розмірів набрало пограбування німецькими окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу. Всього за межі України було вивезено понад 40 тис. найцінніших музейних експонатів.

Глибокого патріотизму було сповнене в роки війни кіномистецтво. Продовжувалась робота над художніми фільмами, серед яких кращими були «Олександр Пархоменко», режисера Л.Лукова, «Як гартувалась сталь» М.Донського. Найвищим досягненням українського кіномистецтва в цей час можна вважати фільм «Райдуга» М.Донського за сценарієм Ванди Василевської. Цей фільм отримав «Оскара» - премію Академії кіномистецтва США. Інший фільм М.Донського - «Нескорені» - одержав Золоту медаль на 7 Венеціанському міжнародному кінофестивалі (1946).

В образотворчому мистецтві знову, як і в роки громадянської війни, значні досягнення були в графіці. Кілька серій малюнків на теми війни виконав В.Касіян («У фашистській неволі», «Українська боротьба», «Відомсти!»)

В перші післявоєнні роки в Україні настала політико-ідеологічна реакція, яка за ім'ям секретаря ЦК ВКП(б), який керував ідеологічною роботою в країні, отримала назву «жданівщина». Брутальній критиці та обвинуваченням в «перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру» були піддані роботи істориків України «Короткий курс історії України», «Нарис історії України». Розпочалося цькування М.Рильського за його доповідь «Київ в історії України», «Річниця Шевченка», поетичні твори «Київські октави». Журнал «Перець» звинувачувався у відсутності «гострої сатири на зовнішніх і внутрішніх ворогів». Нищівний критиці було піддано у пресі вірш В.Сосюри «Любіть Україну». Гострі нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К.Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачувались в зосередженості на «вузьких» українських темах.

В біологічній науці поширилася «лисенківщина» (за ім'ям президента Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук Т.Лисенка), який займав реакційні позиції щодо генетики. Після серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р., коли перемогу здобули прихильники Лисенка, почалася чистка серед науковців. З Харківського університету було звільнено професора І.Полякова, з Харківського сільськогосподарського інституту - професора Л.Делоне та ін.

В кінці 1948 р. була розгорнута кампанія боротьби проти «низькопоклонства перед Заходом», а згодом з «космополітизмом». Відомі літератори єврейського походження (І.Стабун, Є.Адельгейм та ін.) були звинувачені в антипатріотизмі, в схиланні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського і російського народів. Значна частина їх згодом була репресована.

Після смерті Сталіна (1953 р.) почалася часткова лібералізація радянського режиму, яка отримала назву «відлига». Це істотно покращило умови для розвитку культури в цілому.

У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти, у 1956р. скасували плату за навчання в старших класах. Проте не вистачало шкільних приміщень. Третина шкіл проводила заняття в дві, а то й три зміни.

В квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про реформування шкільної освіти. Замість семирічної обов'язкової було організовано

восьмирічну школу, яка давала учням загальноосвітні та технічні знання. Цей закон надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і фактично був використаний для русифікації українського шкільництва.

Наприкінці 50-х років почалася організація шкіл-інтернатів, де навчалися сироти, діти інвалідів, малозабезпечених батьків та одиноких матерів.

Визначним педагогом і громадським діячем цього часу був директор Павлишської середньої школи на Кіровоградщині, заслужений вчитель УРСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук Василь Олександрович Сухомлинський. Основну увагу він звертав на індивідуальне виховання, врахування особистості учня.

В повоєнні роки була проведена реорганізація вищих навчальних закладів, кількість яких скоротили, хоча число студентів збільшилося. На базі вузів при великих промислових підприємствах та в місцях зосередження студентів-заочників було організовано загально технічні та загальнонаукові факультети. Майже половина студентів навчалася на заочних та вечірніх відділеннях, що в цілому негативно впливало на рівень фахової підготовки. Недоліком навчально-виховного процесу була його надмірна заідеологізованість.

Певні досягнення були в цей час в науці. Розширилася мережа науково-дослідних установ (з 267 у 1945 р. до 462 у 1950 р.). У 1945 р. у складі АН УРСР було створено сільськогосподарське відділення, на базі якого у 1956р. утворили сільськогосподарську академію. Українські вчені чимало зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях. В 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів став виходець з Житомирщини С.Корольов. Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А.Люлька. Одним з творців атомної бомби був генерал-лейтенант М.Духов. Розвиток кібернетики в Україні було започатковано організацією в 1957 р. Обчислювального центру АН УРСР, перетвореного згодом на Інститут кібернетики. Його досягнення пов'язані з іменем В.Глушкова першого і беззмінного упродовж 20 років (з 1962) директора інституту. Найбільшим науковим центром республіки залишалася Академія наук УРСР, яку з 1962 р. очолює Б.Є.Патон. Помітною подією в культурному житті республіки стало видання «Української радянської енциклопедії» в 17 томах. Було також видано «Радянську енциклопедію історії України» в 4-х томах, завершено публікацію 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР», у створенні якої взяли участь понад 100 тис. авторів.

Лібералізація і десталінізація створили сприятливі умови для розвитку літератури.

Значним досягненням української прози став цикл романів М.Стельмаха «Велика рідня», «Кров людська - не водиця», «Хліб і сіль». Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О.Гончара, автора трилогії «Прапороносці». Романом «Вир» назавжди вписав в історії української літератури своє ім'я Григорій Тютюнник. Видатним явищем в українській літературі стала опублікована в 1956 р. кіноповість О.Довженка «Поема про море». Збагачували поезію і прозу твори А.Малишка, П.Загребельного,

Ю.Смолича, Ю.Збанацького.

На розвиток української культури, на громадське життя в Україні суттєво вплинула нова генерація талановитих митців, які одержали назву «шестидесятників». Це був рух творчої молоді, яка розробляла оригінальну тематику, видавала нові думки, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції в Україні. Серед її лідерів були поети Василь Симоненко, Ліна Костенко, Д.Павличко, І.Драч, Б.Олійник, В.Стус, критик І.Дзюба, публіцист В.Чорновіл. Вже у 1962-1963 рр. їх піддали критиці, твори багатьох з них перестали друкувати.

Пожвавилось театральне життя. Хоча кількість театрів в Україні зменшилася з 80 у 1958 р. до 61 у 1965 р., кількість глядачів зросла. Провідними театрами були ім. І.Франка в Києві, ім. Т.Шевченка в Харкові, ім. М.Заньковецької у Львові, ім. Лесі Українки у Києві, Київський театр опери та балету. В них працювала ціла плеяда талановитих майстрів сцени: О.Кусенко, П.Куманченко, А.Гашинський, А.Роговцева, Б.Ступка. Плідно працювали драматурги М.Зарудний, В.Минко. Велику популярність здобула п'єса О.Коломійця «Фараони».

Процес розвитку української музики в 50-60-ті роки характеризується удосконаленням усіх її жанрів, створенням нових опер, оперет, балетів, симфоній та пісень. В Україні з'являється блискуче сузір'я чудових оперних співаків і співачок: Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, Є.Мірошніченко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Д.Петриненко.

Українська національна музика має значні досягнення й у галузі масової пісенної творчості. Популярними в народі стали «Пісня про рушник» на вірші А.Малишка, «Впали роси на покоси», «Два кольори» на слова Д.Павличка, «Марічка» М.Ткача, «Чорнобривці» М.Сингаївського, мелодії П.Майбороди, О.Білаша, І.Шамо.

Здобутки мало і кіномистецтво України. До середини 50-х років фільми випускала лише Київська кіностудія по 1-2 на рік. Серед них слід відзначити «Подвиг розвідника» Б.Барнета, «Тарас Шевченко» І.Савченка. У часи «відлиги» щорічний випуск картин досяг 20. Популярність здобули фільми «Гадюка» В.Івченка, кінокомедія «Королева бензоколонки», «Ключі від неба». Найзначнішим досягненням українського кіно став фільм С.Параджанова «Тіні забутих предків» поставлена за повістю М.Коцюбинського, який вражав надзвичайною силою проникнення в глибини народного життя, його драматичні і трагічні аспекти.

Основною темою образотворчого мистецтва в після воєнні роки був героїзм, подвиги воїнів, партизанів, трудівників тилу в період Великої Вітчизняної війни. Серед них картини С.Беседіна «Визволення Києва», В.Костецького «Повернення». Великої популярності набула картина Т.Яблонської «Хліб», де показано життєві образи трудівників повоєнного села.

Новим явищем культурного життя стало телебачення. Перша передача Республіканського телебачення відбулася 5 листопада 1951 р. Її дивилися в 150 квартирах кияни по чорно-білих маленьких телеприймачах.

Ситуація в сфері культури різко змінилася з відставкою М.С.Хрущова і

приходом до влади в СРСР Л.І.Брежнєва (1964). Почався поворот до неосталінізму, що супроводжувався репресіями, утисками та переслідуваннями багатьох видатних майстрів культури. Інтенсифікувався процес русифікації, що обґрунтувалося теорією «зближення націй» і перетворення їх на нову історичну спільність - радянський народ. Особливо ці процеси посилювалися, коли керівником республіки став В.Щербицький (1972-1989 рр.). Були прийняті спеціальні постанови уряду СРСР (1978 і 1983 рр.), де вчителям російської мови в Україні встановлювалися 15% надбавки до ставок, класи, у яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи. Вивчення російської мови стало обов'язковим, а українська вивчалася за бажанням. Різко зменшилася кількість літератури, що видавалася українською мовою. У 1970 р. за назвами кількість книжок і брошур, виданих українською мовою склала лише 38,2%. Репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним.

Критиці був підданий класик української літератури О.Гончар за роман «Собор», який присвячувався темі збереження національної духовної спадщини. Сміливо кинув виклик тоталітарній системі критик І.Дзюба своєю книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Фактично ці процеси були реанімацією «жданівщини», боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Через неприйняття догматичного мислення у 1980 р. вдався до самогубства талановитий письменник Григорій Тютюнник, у 1981 р. - В.Близнець. Із спілки письменників України під час чистки було виключено І.Дзюбу, Б.Чичибабіна, вислано за кордон В.Некрасова. У концтаборах як «націоналісти» опинилися О.Бердник, В.Стус, Є.Сверстюк, Ю.Бадзьо.

Ідеологізувалися всі види мистецтва. Митців привчали мислити не стільки художніми образами, скільки політичними категоріями.

З 1966 р. почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Розширювалась мережа вузів. На Україні було відкрито ще 5 університетів, в т.ч. у Донецьку, Сімферополі, Запоріжжі.

84% зайнятого населення мали вищу та середню (повну та неповну) освіту. Проте в кінці 60-х років Україна мала на 25% менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія.

У 1984 р. була здійснена спроба реформувати освіту. Посилювалася ідеологізація школи, запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовувалися в 9-річні, середні в 11-річні. Характерними рисами освіти в Україні були уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного фактору. На початку 80-х років стало помітно, що рівень підготовки фахівців відстає від світового.

В науковій сфері проявлявся застій, мали місце упущені можливості, чимало невирішених проблем, недоліків, які призводили до уповільнення фундаментальних розробок, втрати передових позицій у світовій науці.

Оригінальність, національний колорит рельєфно виявилися в музично-пісенній творчості композитора В.Івасюка, ансамблю «Смерічка», співаків В.Зінкевича, Н.Яремчука. Величезну популярність здобула співачка Софія Ротару.

Суттєві зміни в культурному житті України сталися з початком перебудови в СРСР, після приходу до влади М.С.Горбачова. Почалося нове національне відродження України.

У 1989 р. було прийнято закон «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до закону українську мову в республіці проголошено державною.

Роль авангарду в розвитку української культури, ліквідації «білих плям історії» відіграла Спілка письменників України та її центральний орган - газета «Літературна Україна». Публіцистика зайняла провідні позиції в ці часи. Широкий резонанс мали виступи О.Гончара, Б.Олійника, В.Яворівського. Почали друкуватися заборонені раніше твори В.Винниченка, М.Грушевського, М.Зерова, представників діаспори.

В галузі освіти було взято курс на її гуманізацію, засвоєння учнями та студентами загальнолюдських цінностей. Проте фінансування цієї сфери було недостатнім.

Зростала кількість науковців. Їх число досягло 1989 р. 220 тис. чол. (з них 6,8 тис. доктори наук і 73,7 тис. - кандидати наук). Перевага надавалась прикладним дослідженням за рахунок фундаментальних. Понад 90% технологічних розробок не впроваджувалась у виробництво.

Значною подією в культурному житті стало проведення фестивалю «Червона рута» (Чернівці, 1989), який знаменував відродження української сучасної музики.